

Zamek Żupny w Wieliczce

Centrum administracji przedsiębiorstwa solnego od XIII wieku*

Klementyna Ochniak-Dudek

historyk sztuki, kustosz w Dziale Sztuki i Etnografii
Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce

ZAMEK ŻUPNY JEST JEDNYM Z NAJSTAR-
szych i najokazalszych zabytków w krajobrazie miej-
skim Wieliczki. Rozwijał się od XIII stulecia w bez-
pośrednim sąsiedztwie szybu wydrążonego w po-
szukiwaniu soli i w centrum, powstających z czasem,
innych szybów wydobywczych: Świętosławskiego (ok.
1350 r.), Regis (ok. 1350 r.), Seraf (ok. 1442 r.), Górsko
(1622 r.), Daniłowicz (1642 r.). Wielicki kompleks
zamkowy jest przykładem budownictwa obronnego
ściśle związanego z dziejami ciągle rozbudowujące-
go się, górniczego przedsiębiorstwa państwowego,
jakim były w przedrozbiorowej Polsce Żupy Kra-
kowskie. Skupiające od końca XIII w. pod jednym
zarządem warzelnię i kopalnię soli w Wieliczce oraz
Bochni żupy były największym polskim przedsię-
wzięciem i jednym z największych w Europie¹.
Zamek pozostał głównym miejscem administracji
przedsiębiorstwa solnego także w czasie podległości
władzom austriackim (1772-1918), polskim w okresie
międzywojennym i okupacyjnym podczas II wojny
światowej. Chociaż ważną cezurę w historii zabytku
stanowi 1945 r., kiedy w związku ze zrujnowaniem
przez bomby środkowej części kompleksu, po kilku-
set latach przestał on bezpośrednio służyć zakła-
dowi produkcji soli, to dzięki przeprowadzonym pra-
com renowacyjnym i jego obecnemu użytkownikowi

stanowi nierozzerwalną kontynuację historycznych
związków z saliną.

Współcześnie jest nie tylko świadectwem dawnej
światłości przedsiębiorstwa solnego, ale również cen-
trum związanych z nim badań naukowych i działań
kulturalnych, upowszechniających światowe dziedzic-
two polskiego solnictwa. W jego pomieszczeniach,
przeznaczonych na siedzibę Muzeum Żup Krakow-
skich, zgromadzono liczne zabytki i materiały źródło-
we dotyczące przeszłości salin oraz miast górniczych
Wieliczki i Bochni. Bezcenną bazę badawczą stanowią
historyczny księgozbiór i archiwum salinarne oraz
liczący ponad 3000 obiektów dawny zasób kartogra-
ficzny saliny (m.in. górnicze mapy od 1. poł. XVII w.).
Co istotne, wspomniana dokumentacja została wy-
tworzona w znacznej mierze właśnie w Zamku Żup-
nym. Zachowane w oryginalnym miejscu powstania
wytwory myśli technicznej i kultury duchowej mają
wymiar uniwersalnej wartości światowej – salinarne
archiwalia obejmują opracowania wybitnych specjali-
stów o międzynarodowym znaczeniu, np. pierwszego
kartografa kopalni Marcina Germana (XVII), sas-
kiego racjonalizatora Johanna Gottfrieda Borlacha
(XVIII w.).

Pomieszczone w zamku struktury administracyj-
ne przez stulecia warunkowały prawidłowe działanie
i rozwój przedsiębiorstwa solnego. Wypracowywały
jego podstawy organizacyjne (np. w 1518 r. urzędujący

na zamku pisarz żupny Stanisław Tarnowski sporządził unikatowy w skali europejskiej dokument „Opis Żup Krakowskich” – zbiór norm administracyjno-ustrojowych i organizacyjnych tego królewskiego przedsiębiorstwa) oraz techniczne (dokumentacja prac). Zamek pełnił także ważne funkcje pomocnicze w stosunku do pracy produkcyjnej. Z jego wieży zwoływano robotników do pracy, z jego magazynów przed rozpoczęciem pracy dziennej wydzielano im narzędzia (tzw. żelazo) oraz materiały (łój do oświetlania miejsca pracy w kopalni). Tutaj były wypłacane pensje i mieściły się mieszkania najważniejszych urzędników żupnych (w okresie galicyjskim naczelnego zarządcy saliny). Od średniowiecza zamek regulował życie pracowników (sąd i więzienie), zapewniał zaplecze socjalne (kuchnia żupna) i religijne (kaplica). O integralności zespołu zamku z przedsiębiorstwem żupnym zaświadcza znamienne utożsamienie w nazewnictwie: *Curia Salinarum seu Zupa* lub *Zupa* pojawia się w licznych źródłach historycznych. Trwale w użyciu pozostają, pochodzące z XVI w., nazwy poszczególnych części zamkowych, np. budynek środkowy określany jako Dom Pośród Żupy, a północny – Dom Żupny².

Źródła i opracowania

Wśród źródeł pisanych dotyczących zamku, które zostaną przytoczone szczegółowo w dalszych częściach, na uwagę zasługuje duży zespół opisów inwentaryzacyjnych sporządzonych przez komisje królewskie lustrujące stan żup w okresie staropolskim³. Bardzo istotne są źródła ikonograficzne w formie rysunków, grafik i fotografii, a zwłaszcza archiwalnych materiałów planistycznych i kartograficznych, w przeważającej części przechowywane w Muzeum Żup Krakowskich. Ważne ustalenia pochodzą z badań archeologicznych⁴ i architektonicznych⁵ oraz dokumentacji konserwatorskiej sporządzanej w związku z renowacją kompleksu zamkowego na potrzeby muzeum. Powstały wówczas niepublikowane opracowania Krystyny Dżułyńskiej i dr. hab. Bogusława Krasnowolskiego, zbierające liczne źródła oraz Ewy Nogieć-Czepielowej, interpretujące elementy kamieniarskie uzyskane w badaniach architektonicznych⁶. Historię założenia zamkowego wraz z chronologią jego faz budowy opublikował Krzysztof Kubik, uzupełniając wcześniejsze ustalenia Stefana Świszczowskiego⁷. Z kolei prof. dr hab. Antoni

Jodłowski, autor badań archeologicznych na terenie zamku, przedstawił dzieje odbudowy zamku i jego aktualne użytkowanie⁸. Problematyka konserwatorska, z przywołaniem niepublikowanej dokumentacji konserwatorskiej zabytku, została poruszona przez autorkę niniejszego artykułu w 2009 r⁹. Na wspomnienie zasługuje także wydawnictwo *Tajemnice Zamku Żupnego w Wieliczce*, o charakterze popularnym, autorstwa Edyty Giżyckiej i dr Iwony Pawłowskiej¹⁰.

Historia i rozwój

Wielicki Zamek Żupny był siedzibą zarządu przedsiębiorstwa solnego od XIII w. do 1945 r. Początki zamku wiążą się z poszukiwaniami soli kamiennej prowadzonej w tym rejonie Wieliczki, czego świadkiem pozostał szyb górniczy z połowy XIII w.¹¹ Na koniec tego stulecia jest datowane najstarsze, znane założenie zamkowe, wymurowane z piaskowca beskidzkiego na skraju wzniesienia doliny rzeki Srawy. Składało się z centralnie położonego, jednonętrowego budynku o rzucie prostokąta, otoczonego owalnie murem obronnym¹². W XIV w. budowlę zamkową nadbudowano o piętro zwieńczone kamiennymi kroksztynami, wspierającymi machikuły lub konstrukcję dachową, nadając jej formę tzw. wieży mieszkalnej. Jednocześnie od zachodu dobudowano parterowe skrzydło¹³, podwyższone i rozbudowane za czasów króla Kazimierza Wielkiego, który wprowadził zwyczaj corocznego goszczenia króla i dworu w Zamku Żupnym. W 2. poł. XIV w. na parterze powstała reprezentacyjna sala (znana potem jako Izba Grodzka) o sklepieniu trójpołowym wspartym na jednym filarze, a poniżej, również wsparte na filarze środkowym, pomieszczenie sklepione krzyżowo. Komunikację zapewniała okrągła klatka schodowa umiejscowiona w części północno-zachodniej¹⁴.

Obok najstarszej części zamku, zwanej później Domem Pośród Żupy, w XIV w. rozpoczęto wznoszenie budowli przylegających do wewnętrznej strony muru obwodowego zamku. W północno-zachodnim i północno-wschodnim narożniku założenia wybudowano

1. Fragment planu Wieliczki z zespołem zamku, aut. Marcin German, 1638 r. (przerys), Zb. Kart. MŻKW VII/430. Fot. A. Grzybowski

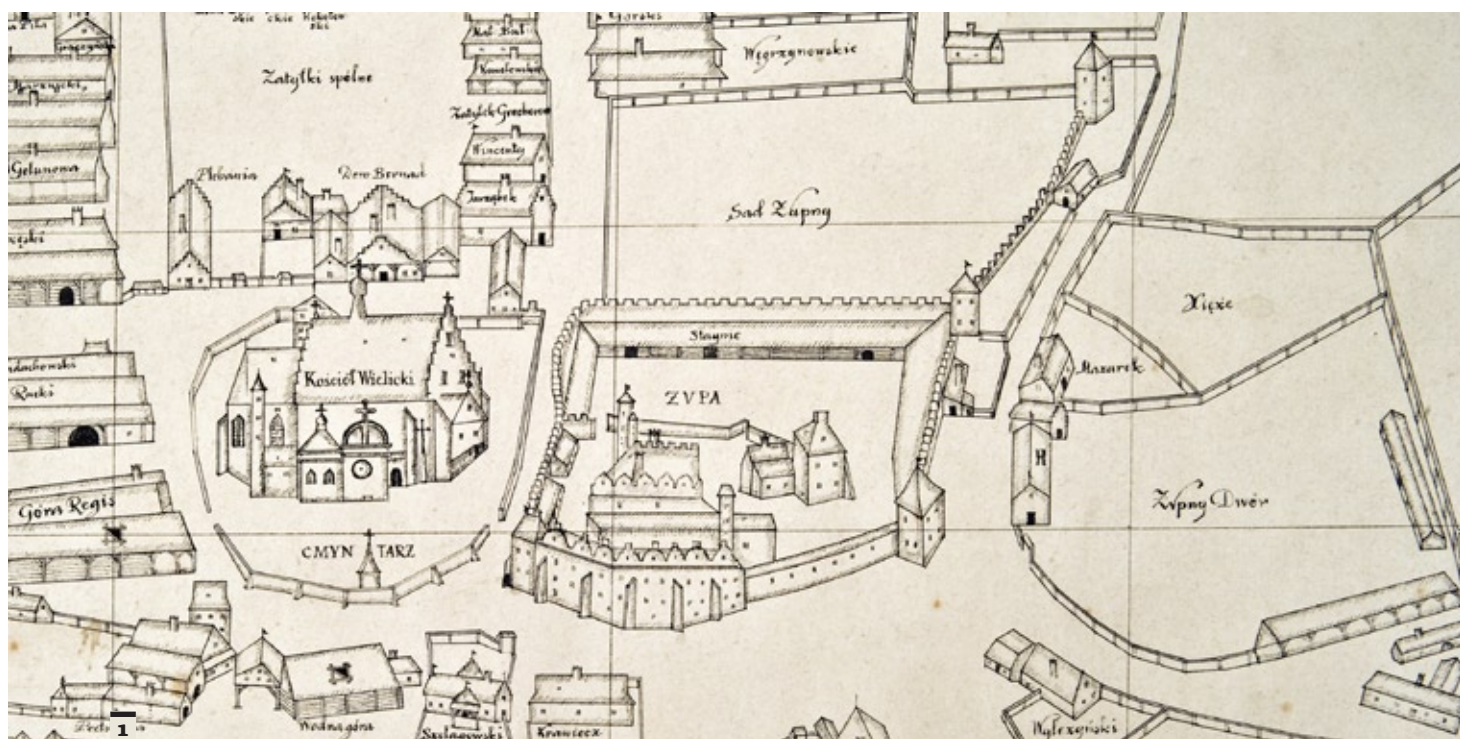
1. Fragment of Wieliczka map with the castle unit, author: Marcin German, 1638 (redraw), Zb. Kart. MŻKW [Cartographic Collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka] VII/430. Photo: A. Grzybowski

niewielkie budynki z kamienia¹⁵ (niekiedy interpretowane jako baszty¹⁶), które po znacznej rozbudowie i połączeniu w XV w. utworzyły północne, piętrowe skrzydło zamku¹⁷, tzw. Dom Żupny. Liczne sklepione pomieszczenia parteru i piwnic tej części wykorzystywano głównie na magazyny, a w XVI w. we wschodniej piwnicy działało więzienie żupne¹⁸.

W związku z powtórą lokacją Wieliczki w 1361 r. i budową miejskich umocnień zamek stał się kluczowym elementem fortyfikacji miasta od strony północ-

na XV w. kuchnia miała formę czworobocznej, piętrowej budowli z centralnie umieszczonym potężnym piecem z okapem kominowym, wspartym na czterech słupach kamiennych²³.

W XV w. na zamku działała kaplica konsekrowana przez Stanisława, lektora z Szydłowca. Zapewne z pożarami z 1473 i 1475 r. wiąże się konieczność remontowania Domu Pośród Żupy²⁴, w której wyniku nastąpiły przemurowania ścian zewnętrznych, wzmocnienia narożników przyporami oraz pozostały póź-

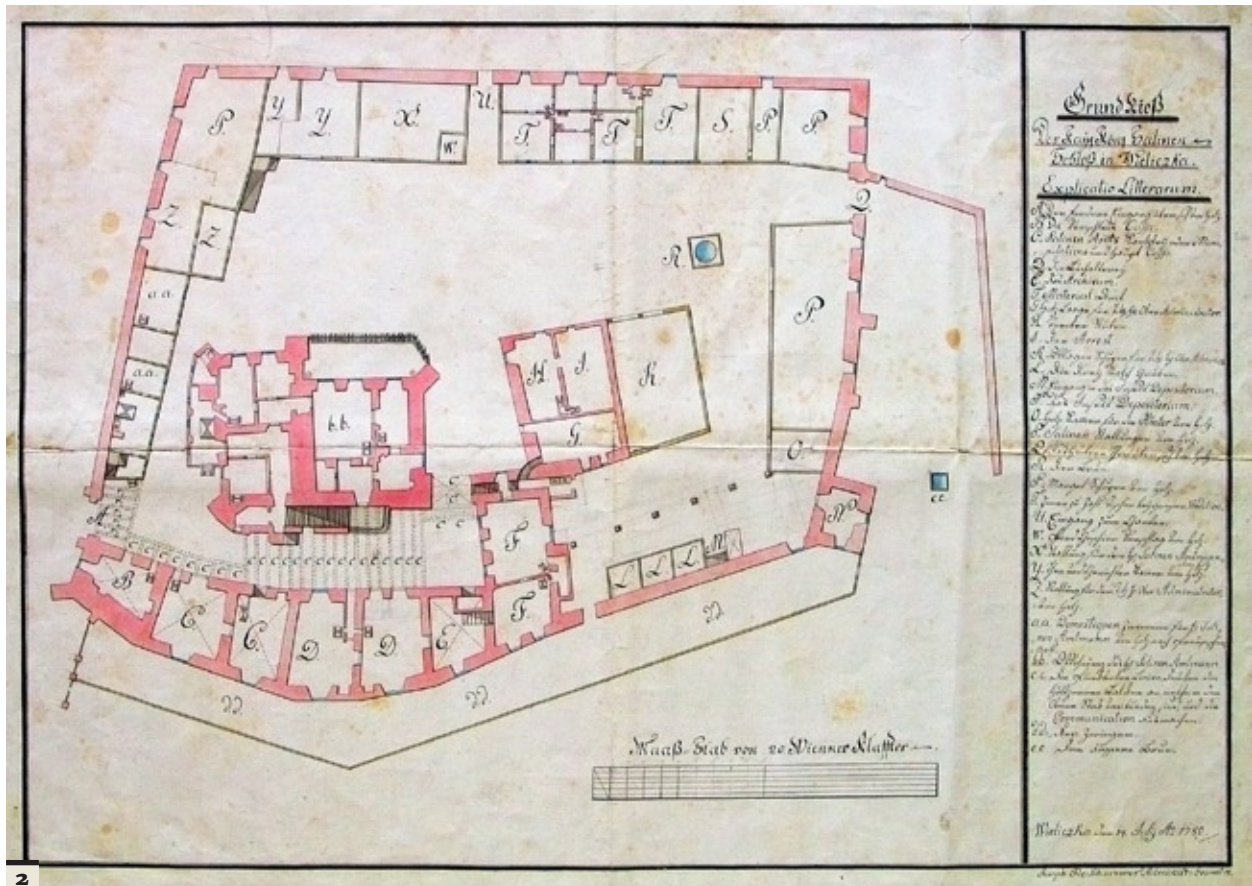


no-zachodniej. Przebiegały one wzdłuż północnych zabudowań zamku (na linii dawnego muru obwodowego), kontynuowanych ku zachodowi murem w stronę narożnej baszty i dalej skręcały ku południowi, wzmocnione kolejną basztą, której relikty zachowały się na terenie południowo-zachodniego narożnika obecnego terenu zamku. Średniowieczne mury miejskie, wyposażone w ganek dla straży, były zwieńczone krenelazem¹⁹. W związku z modernizacją i poszerzeniem linii obronnych w 2. poł. XIV w. stracił znaczenie mur obronny z XIII w. Od jego południowo-zachodniej strony rozwinął się tzw. przygródek o funkcjach gospodarczych²⁰, m.in. powstała kuchnia zwana królewską²¹. Z ustanowienia króla Kazimierza Wielkiego kuchnia żupna aż do 1565 r. wydawała bezpłatne posiłki dla urzędników i pracowników żupnych oraz woźniców przyjeżdżających po sól²². Datowana

średniowieczne formy ozdobnych blend ceglanych i portalu kamiennego²⁵. Przed 1518 r. na zamku założono zegar obsługiwany przez zegarmistrza²⁶. Po kolejnym pożarze w 1535 r. nastąpiła renesansowa, znacząca przebudowa zamku (głównie lata 1536-38 oraz 1551-56), kiedy pomieszczeniom zamkowym nadano charakter reprezentacyjny, urządzać je starannie i kosztownie. W pierwszym okresie powstała kaplica św. Stanisława w północnym wykuszu Domu Żupnego²⁷, gdzie funkcjonowała aż do XVII w. W przebudowywanych pomieszczeniach mieszkalnych na piętrze Domu Żupnego zachowały się renesansowa kamieniarka (pochodząca z włoskich warsztatów, zapewne działających na zamku królewskim na Wawelu) oraz malarstwo ścienne²⁸. Reprezentacyjne pomieszczenia były ponadto wyposażone w kominki, malowane piece, złożone świeczniki oraz kosztowne szyby, z herbami królewskimi,

wymalowanymi przez Jana Bądkowskiego oraz sprowadzane z Norymbergi²⁹. Prawdopodobnie w latach 1552-53 zamek północny i środkowy połączono, budując na wysokości pierwszego piętra drewnianą, rozległą salę, ozdobioną 24 portretami dawnych żupników³⁰. Ponad środkową częścią zamku wznosiła się wieża strażnicza z zegarem, z której grała na dudach³¹, a w późniejszym czasie na trąbce³² wzywano robotników do pracy.

się Izba Grodzka³⁷. Duże uszkodzenia murów zamkowych w XVII w. były wywoływane przez zapadnięcia wyrobisk kopalni oraz przejeżdżające pobliską drogą ciężkie wozy z solą³⁸. Grożącą całkowitym zawaleniem część zachodnią Domu Pośród Żupy ok. 1670 r. przebudowano, dzieląc jednoprzestrzenną Izbę Grodzka na cztery pomieszczenia i powtarzając ich układ na poziomie piwnic oraz piętra. Wyremontowano także



W 1554 r. ponad piętrzem zachodniej części Domu Pośród Żupy powstała Izba Królewska. Jej ściany malarz Paweł udekorował poczem królów i książąt polskich³³. W Sali Królewskiej, o najbogatszym wystroju, odbywały się m.in. posiedzenia sądu. Pozostałe pomieszczenia zamkowe służyły do celów mieszkalnych i urzędowych administracji żupnej: pisarzy, waźników, podżupka, szafarza³⁴. Rozpościerający się od południa, za drewnianymi zabudowaniami stajni i innych budynków gospodarczych na terenie przygródka, sad żupny nabrał cech renesansowego ogrodu ozdobnego z altaną³⁵. W 2. poł. XVI lub na przełomie XVI i XVII w. zmieniono dachy zamku na attykowe³⁶ (il. 1). Przed 1620 r. wskutek pożaru Sala Królewska przestała istnieć, a głównym pomieszczeniem reprezentacyjnym stała

zachodnie skrzydło Domu Żupnego, w którym na piętrze przed 1685 r. zamieszkała żona króla Jana III Sobieskiego³⁹, zatrzymując się na zamku w czasie krótkiego pobytu w Wieliczce. Dla komunikacji wewnętrznej istotna stała się budowa nowych schodów dębowych w północnej części Domu Pośród Żupy oraz przejście z jego piętra przez ganek, wsparty na zachowanej do dziś arkadzie, do skrzydła zachodniego Domu Żupnego oraz ku piętrowemu budynkowi, przybudowanemu w latach 1670-1674 do średniowiecznej kuchni królewskiej, którą ze względu na znaczne zniszczenie ostatecznie rozebrano w XVIII w.⁴⁰ Przebudowano też główną bramę⁴¹ i przylegający do niej mur wschodni. W 2. poł. XVII w. na piętrze baszty w północno-zachodniej części założenia urządzono mieszkanie kapelana żupy⁴²,



3

a poniżej mieściło się więzienie. Po odrestaurowaniu baszty w 1705 r., w przylegającym do niej od południa murze obronnym w 1730 r. zbudowano nową bramę⁴³ zabezpieczoną od zachodu nowym murem z otworami strzelniczymi. W epoce saskiej cały kompleks zamku odrestaurowano – odnowiono wnętrza, a północną elewację podparto potężnymi przyporami. W 1705 r. nad budynkiem środkowym wybudowano nową wieżyczkę z zegarem oraz dzwonem do zwoływania górników. W 1733 r. zakupiono we Wrocławiu nowy zegar wydzwaniający godziny i kwadrans⁴⁴. Przed 1717 r. powiększono i przekomponowano kwaterowy, geometryczny ogród żupny, a na jego górnym tarasie w latach 60. powstały kwietniki tworzące inicjały króla Stanisława Augusta⁴⁵.

Po włączeniu Żup Krakowskich do Austrii (1772 r.) kompleks zamkowy dostosowano do potrzeb licznej administracji austriackiej salin i mieszkania zarządcy. W 1780 r. zlikwidowano salę nad dziedzińcem i wyremontowano zamek (il. 2). W 1784 r. zegar wieżowy był naprawiany, zaangażowano też jego konserwatora⁴⁶. W XIX w. powstały nowe klatki schodowe, poważnie przebudowano dachy w obu głównych częściach zamkowych⁴⁷ (il. 3). W Domu Żupnym od strony południowej dodano korytarz w dobudowanym do piętra ganku, sam budynek natomiast powiększono od strony południowo-zachodniej, gdzie m.in. w 1890 r.

dobudowano parterową część⁴⁸ w rejonie dawnych kuchni. Po rozbiórce licznych zabudowań gospodarczych, przybudowywanych do murów obwodowych, w latach 1834-1836⁴⁹ powstał od strony południowej parterowy, klasycystyczny budynek stajni i wozowni, w części wschodniej nadbudowany w 1901 r.⁵⁰ Trzyczłonowy kompleks głównych budynków dotrwał bez większych zmian do II wojny światowej. Jedynie ok. 1860 r. zlikwidowano wieżyczkę nad budynkiem środkowym i zwieńczono basztę neogotyckim krenelażem, zastąpionym w 1937 r. przez dach namiotowy⁵¹.

W styczniu 1945 r. w wyniku zbombardowania została zrujnowana najstarsza część zamku (Dom Pośród Żupy) oraz zachodnie zabudowania na dziedzińcu. Po wojnie kompleks przestał służyć przedsiębiorstwu solnemu – niezniszczone części (południową i północną)

2. Plan parteru zamku, aut. Joseph Fleckhammer, 1780 r. Zb. Kart. MŻKW VII/2368. Fot. A. Grzybowski

2. Plan of the ground floor of the castle, author Joseph Fleckhammer, 1780 r. Zb. Kart. MŻKW VII/2368. Photo: A. Grzybowski

3. „Wieliczka od strony Krakowa” litografia, wyd. Jędrzej Brydak wg rys. Henryka Waltera, ok. 1860 r. Zb. Sztuki MŻKW IV/1435. Fot. A. Grzybowski

3. “Wieliczka od strony Krakowa” [“Wieliczka as seen from Cracow side”], a lithography, ed. Jędrzej Brydak in acc. to drawing of Henryk Walter, approx. 1860. Zb. Sztuki MŻKW [Art Collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka] IV/1435. Photo: A. Grzybowski



użytkowały przychodnia lekarska i przedszkole. W 1976 r. rozpoczęto renowację Zamku Żupnego na potrzeby Muzeum Żup Krakowskich, poprzedzoną badaniami archeologicznymi i architektonicznymi. W 1985 r. otwarto ekspozycję w części środkowej, gdzie zrekonstruowano gotycką salę z filarem centralnym. W latach 90. odnowiono pozostałe części zamkowe i zrewitalizowano park zamkowy. Po udostępnieniu murów obronnych i pozostałości kuchni żupnej w 1999 r. oddano do użytku rezerwat archeologiczno-górnictwo z XIII w., wpisując obiekt na listę zabytków techniki. Konserwację i dostosowanie Zamku Żupnego do nowych funkcji instytucji kultury uhonorowało Ministerstwo Kultury wyróżnieniem w 1986 r. i nagrodą w 1996 r. Od 1988 r. kompleks zamkowy jest objęty ochroną prawną z tytułu wpisu do rejestru zabytków nieruchomości województwa małopolskiego⁵².

Opis

Zespół budowli Zamku Żupnego w Wieliczce jest usytuowany na północnym skraju niewielkiego wzniesienia w północno-zachodniej części lokacyjnego miasta, dominując w krajobrazie miejskim⁵³ (il. 3, 4, 11). Ujęty murami kompleks zamku składa się z trzech głównych części: środkowej tzw. Domu Pośród Żupy, północnej – Domu Żupnego, południowej – dawnej wozowni. W skład założenia wchodzi ponadto: rezerwat szybu górniczego, zabezpieczone ruiny kuchni żupnej, relikty murów obronnych pierwotnego założenia, baszta

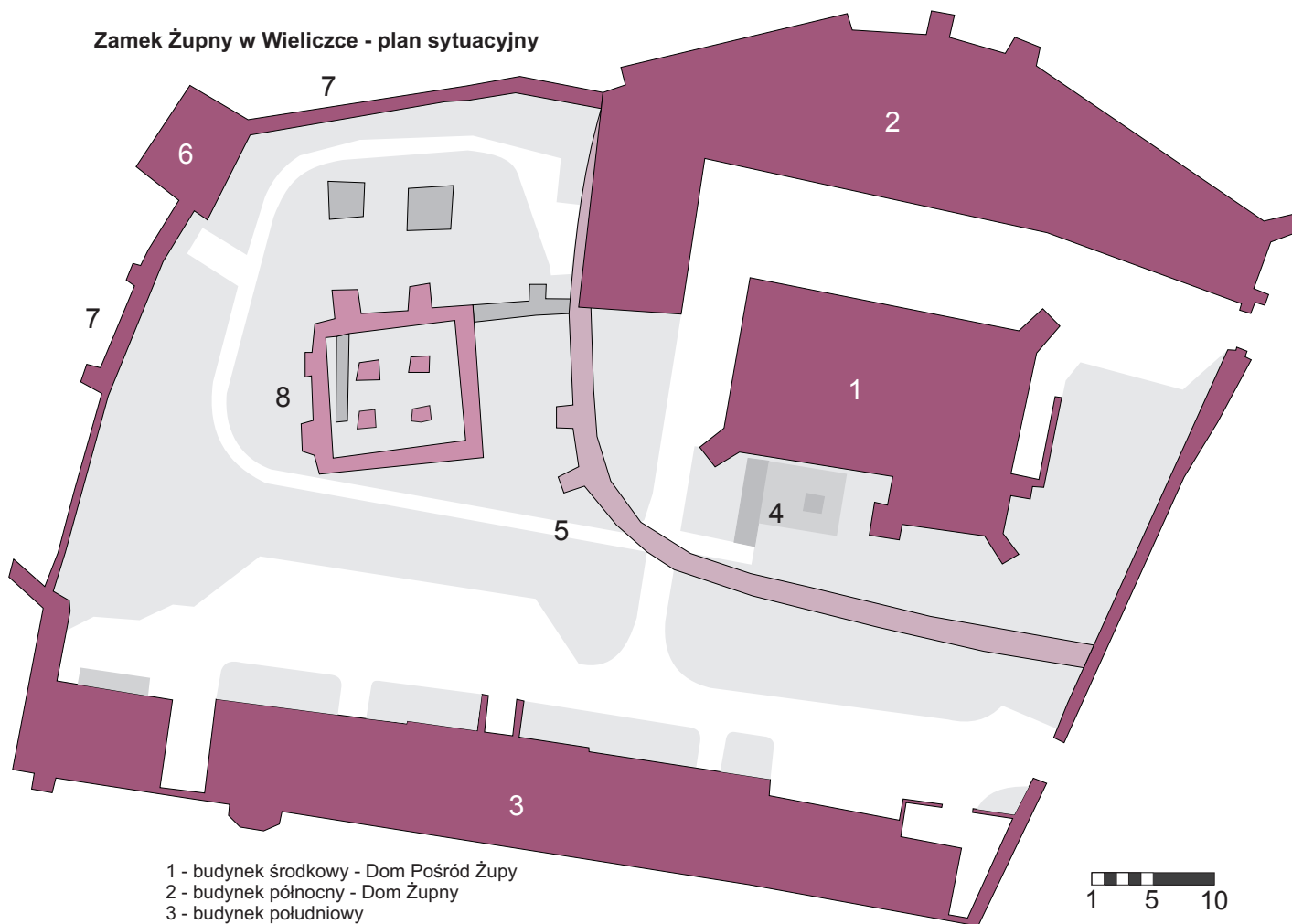
miejska z fragmentami muru obronnego miasta (il. 5).

DOM POŚRÓD ŻUPY (XIII-XVII, XX w.) leży w środku założenia. Od zachodu budynek łączy się ze skrzydłem zachodnim Domu Żupnego za pośrednictwem przewiązki, wspartej na jednej arkadzie (il. 6). Od głównego korpusu Domu Żupnego oddziela go długi i wąski dziedziniec, opadający ku historycznej bramie zlokalizowanej w północno-wschodniej części założenia. Najstarsza budowla zamku to budynek piętrowy, w całości podpiwniczony, wznie-

siony z kamienia i cegły na rzucie zbliżonym do litery „L”. Prostokątne skrzydło wschodnie, wydłużone w linii północ-południe, odpowiada założeniu z końca XIII w., a przylegające do niego skrzydło zachodnie, zbliżone w rzucie do kwadratu, dobudowie z XIV w. (zachowane na poziomie piwnic). Obecna dyspozycja przestrzenna budynku i jego bryła zewnętrzna są rezultatem prac restauracyjnych podjętych w związku ze zniszczeniami w 1945 r. Nawiązuje do gotyckiego układu z 2. poł. XIV w., z utrzymaniem zachowanych pozostałości z późniejszych epok. Na parterze znajduje się zrekonstruowana sala gotycka (dawna Izba Grodzka) ze sklepieniem żebrowym wspartym na filarze środkowym (il. 12). Dachy wysokie, wielospadowe. Widoczne liczne, oryginalne elementy gotyckie – portal (il. 13), obramienia okienne, żebra i zworniki sklepień, blendy ceglane.

W północnej części zespołu znajduje się **DOM ŻUPNY** (wybudowany z kamienia i cegły w XIV-XV w., z wykorzystaniem owalnego muru obronnego z końca XIII w., przebudowywany w XVI-XX w.) (il. 6, 7), piętrowy, podpiwniczony. Ze względu na sytuację na wzniesieniu doliny rzeki Srawy występuje charakterystyczna różnica poziomów terenu sprawiająca, że piwnice po stronach północnej i zachodniej są położone ponad powierzchnią. Składa się z głównego korpusu oraz załamane go ku południowi skrzydła zachodniego. Wnętrze generalnie jednotraktowe, z gankiem komunikacyjnym dobudowanym do piętra elewacji południowej. W piwnicach oraz części parteru

Zamek Żupny w Wieliczce - plan sytuacyjny



- 1 - budynek środkowy - Dom Pośród Żupy
 2 - budynek północny - Dom Żupny
 3 - budynek południowy
 4 - rezerwat szybu z poł. XIII w.
 5 - zarys murów obronnych z końca XIII w.
 6 - baszta z XIV w.
 7 - mury obronne z XIV w.
 8 - fundamenty kuchni żupnej z XV w.

5

sklepienia kolebkowe. Dachy wysokie, dwu- i trójspadowe. Zachowane liczne elementy kamienne, portale i obramienia (XIV-XVIII w.), malarstwo ścienne (il. 15).

BUDYNEK POŁUDNIOWY (1834-1836, XX w.) jest usytuowany pomiędzy dziedzińcem a parkiem zamkowym (il. 9). Ceglany, parterowy z nadbudowanym piętrem w częściach wschodniej i środkowej. Wnętrze o układzie głównie jednotraktowym, z sienią przejściową na osi poprzecznej. Na parterze sklepienia

kolebkowe z lunetami. Przykryty dachem dwuspadowym w części piętra i trójspadowym nad parterem. Tynkowany z uwidocznieniem artykulacji kamiennej. Arkadowo rozwiązane elewacje strefy parteru to czytelna pozostałość pierwotnego, klasycystycznego budynku wozowni. Na elewacji południowej zachowany portal kamienny w miejscu historycznego przejścia do ogrodu żupnego.

REZERWAT GÓRNICZY z najstarszym w Wieliczce szybem z poł. XIII w. jest położony po stronie południowo-zachodniej Domu Pośród Żupy (il. 16). Odkryty podczas badań archeologicznych szyb o wymiarach 3,40 × 2,40 m wzmocniały drewniane belki oraz konstrukcja rozporowa wsparta na czterech słupach, a wypełniały go fragmenty ceramiki, przedmioty drewniane i metalowe oraz dwie liny z łyka lipowego. Rezerwat jest usytuowany na poziomie piwnic, w formie pomieszczenia ze zrekonstruowanym zrębem

4. Zamek Żupny w Wieliczce od strony południowo-wschodniej. Fot. A. Grzybowski, M. Nędza
 4. Saltworks Castle in Wieliczka seen from south-east. Photo: A. Grzybowski, M. Nędza
 5. Zamek Żupny w Wieliczce - plan sytuacyjny. Rys. M. Skubisz
 5. Saltworks Castle in Wieliczka - site plan. Drawing M. Skubisz



szybu poszukiwawczego, przeciętego przez ocembrowanie studni, funkcjonującej w nim później. Ściany rezerwatu stanowią mury z łamanego piaskowca beskidzkiego. Od południa – fundament najstarszego muru obronnego z końca XIII w., od północy – fundament i mur zachodniego skrzydła Domu Pośród Żupy (XIV w.) z uwidocznionym charakterystycznym łukiem odcciążającym konstrukcję w pobliżu szybu.

MURY OBRONNE. Przebieg najstarszego, owalnego muru obronnego zamku z końca XIII w. jest uwidoczniiony na dziedzińcu w formie łuku na południowy zachód od budynku środkowego oraz w fundamentach zachodniej części Domu Żupnego (il. 6). **BASZTA** położona w północno-zachodnim narożniku kompleksu zamku stanowi wraz z przyległymi murami najstarszy i najlepiej zachowany fragment fortyfikacji miejskich (XIV w.). Wzniesiona z kamienia łamanego na rzucie nieregularnego czworoboku, nakryta dachem namiotowym. Przyziemie sklepione, powyżej dwie kondygnacje rozdzielone stropem drewnianym. Zachowany portal gotycki (il. 10).

KUCHNIA ŻUPNA stanowiła pierwszy w Polsce zakład zbiorowego żywienia, gdzie administracja żupna, stali pracownicy kopalni i osoby przyjeżdżające po sól otrzymywały bezpłatnie posiłki. Na dziedzińcu

zachowały się relikty kuchni z XV w. w formie czworobocznego fundamentu, wzmocnionego od północy i zachodu przyporami. Pośrodku cztery filary stanowią pozostałości urządzenia piecowego (il. 6, 9).

Obecny stan zachowania

Stan zachowania obiektu jest dobry. Zamek Żupny w Wieliczce jest na bieżąco utrzymywany i konserwowany przez Muzeum Żup Krakowskich. W ostatnich latach podlegał kompleksowym pracom konserwatorskim w zakresie elewacji trzech budynków głównych (2007-2009) oraz baszty (2010).

6. Dom Pośród Żupy i Dom Żupny z uwidocznionymi relikdami muru obronnego i kuchni żupnej na dziedzińcu. Fot. A. Grzybowski

6. The House Among Salt Mine and Salt Mine House with exposed relics of rampart and salt mine kitchen in the yard. Photo: A. Grzybowski

7. Dom Żupny od strony północno-wschodniej. Fot. M. Skubisz

7. Salt Mine House seen from north-east. Photo: M. Skubisz

8. Ściana południowa Domu Żupnego z ozdobnym wątkiem ceglany (XV w.). Fot. L. Kostuś

8. Southern wall of the Salt Mine House with ornamental brick theme (15th century). Photo: L. Kostuś

Do II wojny światowej zamek nieprzerwanie służył przedsiębiorstwu solnemu, które dbało o jego utrzymanie, remontując w miarę potrzeb. Świadomość jego walorów historycznych sprawiła, że zmiany w jego obrębie już przed I wojną światową były nadzorowane przez konserwatora⁵⁴. W styczniu 1945 r. w wyniku bombardowania zniszczeniu uległy budynki usytuowane pośrodku kompleksu. Niezniszczone części południowa i północna po wojnie nadal były użytkowane i bieżąco remontowane. Po przejęciu obiektu przez Muzeum Żup Krakowskich zainicjowano renowację kompleksu finansowaną przez Ministerstwo Kultury i Sztuki. W latach 60. i 70. XX w. przeprowadzano systematyczne badania archeologiczne i architektoniczne, które ujawniły szymb poszukiwawczy z XIII w., najstarsze założenia budowli, ukryte dotychczas detale i malarstwo ścienne⁵⁵. Pozwoliły także wydatować zachowane części i odtworzyć historyczny układ pomieszczeń, co wykorzystano w pracach konserwatorsko-adaptacyjnych kompleksu na potrzeby Muzeum Żup Krakowskich przeprowadzonych w kilku etapach od 1976 r. W 1985 r. udostępniono zwiedzającym część środkową, tzw. Domu Pośród Żupy. Następnie po gruntownej konserwacji do budynku północnego w 1992 r. wprowadziły się muzealne pracownie merytoryczne oraz zasoby archiwum i biblioteki, zbiory kartograficzne. Trzecią część kompleksu zamkowego – budynek południowy – oddano do użytku w 1996 r. Towarzyszyło temu udostępnienie fragmentów średniowiecznych murów obronnych z basztą

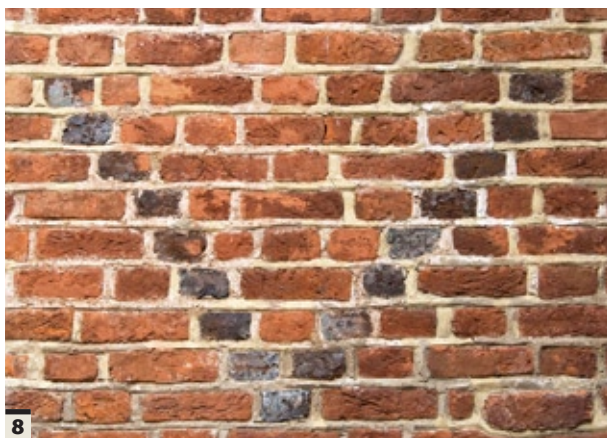


7

z XIV w. oraz zespołu dawnych kuchni żupnych w formie zabezpieczonych ruin. W 1999 r. upubliczniono archeologiczno-górnicy rezerwat szybu z XIII w. zabezpieczający relikty urządzeń górniczych i eksponujący wczesnośredniowieczne mury kamienne.

Substancja zabytkowa architektury Zamku Żupnego zawiera zróżnicowane elementy wielu faz budowlanych, nawarstwiających się od przełomu XIII/XIV w. do XX w. Przekształcenia zachodzące w ciągu kilkuset lat spowodowały, że obiekt nie posiada wyraźnie dominujących cech stylowych wynikających z jednej, określonej epoki, lecz stanowi konglomerat nakładających się na siebie koncepcji o różnym stopniu czytelności. Rzutowało to podczas prac konserwatorskich na wybór elementów przeznaczonych do ekspozycji⁵⁶, zwłaszcza w najstarszych częściach: autentycznie zachowanego Domu Żupnego i Domu Pośród Żupy, który ucierpiał w zniszczeniach wojennych.

Zgodnie z wynikami badań architektonicznych, które wykazały, że budynek środkowy zamku został uformowany w okresie gotyku (na poziomie piwnic, parteru i piętra), oraz biorąc pod uwagę, że zachowały się kamienno-ceglane mury oraz wiele innych elementów z tego czasu, przystępując do konserwacji zrujnowanej części, podjęto decyzję o wyeksponowaniu gotyckiego charakteru założenia Domu Pośród Żupy. Zdecydowano o wprowadzeniu stromych, czterospadowych dachów oraz rekonstrukcji gotyckich sklepień żebrowych w okazałej, jednofilarowej sali ukształtowanej za panowania Kazimierza Wielkiego w 2. poł. XIV w. w zachodniej części budynku środkowego (il. 12). Opisywana w 1592 r. jako *Izba na dolie wielga*



8



9

*sklepista posrod Izby filar murowany*⁹⁷, (potem funkcjonująca pod nazwą Izba Grodzka) duża sala została przemurowana po tym, jak w 1661 r. runęły ściana południowa i część sklepień. Po 1674 r. zlikwidowano sklepienie i wewnątrz podzielono na mniejsze pomieszczenia. Odbudowywana część zamku w XVII w. zyskała nowy dwutraktowy układ w poziomie piwnic, parteru i piętra. Odtwarzając salę gotycką, wykorzystano uchwycone, podczas badań zachowanych murów, wsporniki żeber sklepienia oraz autentyczne elementy kamienne żeber sklepiennych i rzeźbione zworniki z XIV w., które odnaleziono przemieszczone do innej części zamku⁹⁸. Mimo że Waldemar Niewalda wykonał rysunkową rekonstrukcję siatki sklepienia z XIV w., nie zrekonstruowano trójpodporowego sklepienia, wspierającego się na środkowym filarze. Sala jest znacznie niższa niż pierwotnie, a jej oryginalna wysokość jest czytelna dzięki pozostawieniu gotyckiego okna w ścianie zachodniej. Podczas konserwacji zamku z wielką pieczołowitością pozostawiono zachowane w dolnej kondygnacji XVII-wieczne podziały wewnątrz i sklepienia kolebkowe, jak również liczne elementy okien, blend i przypór z różnych epok w całej budowli. Przyjęto zasadę, że gdy nie jest znany

oryginalny wygląd niezachowanych części, wprowadzając niezbędne, nowe elementy, należy unikać imitacji, a jasno zaznaczyć ich niehistoryczny charakter. Dlatego w odbudowywanym po zniszczeniach wojennych Domu Pośród Żupy pojawiły się ahisteryczne formy schodów, stropów i poręczy wykonane z nowoczesnych materiałów.

W trakcie prac renowacyjnych całego kompleksu zamkowego starano się szczególnie wyróżnić liczne, oryginalne detale i części, dokumentujące różne fazy budowy (czasami eksponując je jako tzw. świadek architektoniczny), dzięki czemu wielowiekowe tradycje zespołu są czytelne. Na szczególne podkreślenie zasługuje wyeksponowanie odkrytych w trakcie prac konserwatorskich w budynku północnym, nieznanych wcześniej obiektów: renesansowego fresku z motywami

9. Dziedziniec zamkowy z relikwiami kuchni żupnej.
Fot. A. Grzybowski

9. Castle yard with relics of salt mine kitchen.
Photo: A. Grzybowski

10. Baszta i fragmenty murów obronnych (XIV w.).
Fot. A. Grzybowski

10. Tower and fragments of ramparts (14th century)
Photo: A. Grzybowski

winorośli z kwiatami i owocami⁵⁹ (il. 15) oraz zdradzającej powstanie we włoskim warsztacie płaskorzeźby z herbem żupnika Bonera z połowy XVI w.⁶⁰ (il. 14).

W efekcie różnych prac konserwatorskich wspólnie wielicki zamek stanowi konglomerat dobrze utrzymanych obiektów i części powstałych w odpowiedzi na rozliczne potrzeby saliny na przestrzeni wielu wieków.

Zachowane elementy:

- XIII w. – pozostałości szybu górniczego i najstarszego założenia obronnego (il. 6, 16);
- XIV w. – fragmenty zabudowy budynku północnego i środkowego, z licznymi kamiennymi detalami (portale, obramienia okien, zworniki, żebra sklepienne), mury obronne z basztą północno-zachodnią (il. 10);
- XV w. – zabudowa Domu Żupnego ze sklepieniami i ozdobnym układem wątku cegieł tzw. zendrówek na fasadzie południowej (il. 8) oraz fragmenty Domu Pośród Żupy, kamienne i ceglane detale, portale (il. 13) i obramienia;
- XVI w. – pozostałości renesansowej przebudowy Domu Żupnego (kamieniarka, malarstwo ścienne) (il. 14, 15);
- XVII w. – fragmenty zabudowy w przyziemiu Domu Pośród Żupy (m.in. sklepienia), brama północno-wschodnia (il. 7);
- XVIII w. – obudowanie północnej elewacji Domu Żupnego przyporami tworzącymi rodzaj płaszcz ochronnego, zabezpieczającego przed niszczącymi skutkami prac górniczych i transportu soli w pobliżu zamku;
- XIX w. – klasycystyczny budynek wozowni tworzący parter budynku południowego oraz elewacje budynku północnego;
- pocz. XX w. – nadbudowa piętra budynku południowego na pomieszczenia biura inżynierów odpowiedzialnych za budynki i urządzenia kopalni.

Analiza porównawcza

Fenomen Zamku Żupnego w Wieliczce wiąże się z jego funkcjonowaniem jako siedziby zarządu krakowskich żup (salin), tj. kopalni i warzelnicy soli w Bochni i Wieliczce. To okazałe założenie obronne o metryce średniowiecznej powstało i było rozwijane na potrzeby przedsiębiorstwa przemysłowego. Nietypowy charakter zamku o funkcjach głównie gos-



podarczo-administracyjnych, także reprezentacyjnych, a w mniejszym stopniu rezydencjonalnych zapewnia mu wyjątkową pozycję w Polsce – nie ma innych tego typu obiektów w kraju.

Zwraca uwagę dawna, poświadczona badaniami archeologicznymi, metryka założenia zamkowego (koniec XIII w.) oraz długi, kilkusetletni, bezpośredni związek z przedsiębiorstwem przemysłowym, trwający aż do 1945 r. Wyróżnia to wielicki obiekt również na tle nielicznych⁶¹, podobnych i zachowanych ośrodków europejskich.

W najstarszym mieście górniczym Słowacji, Bańskiej Szczawnicy słynącej z wydobycia złota i srebra, zachował się okazały i obszerny zespół Kammerhofu – dawna siedziba urzędu górniczego (Banska komora) i od XVI w. urzędnika królewskiego nadzorującego pracę kopalni i hut obszaru obecnej środkowej Słowacji. Obiekt powstał jednak dopiero w XVI w. przez połączenie kilku sąsiadujących ze sobą domów gotyckich, w wyniku gruntownej przebudowy z lat 1540-1550. W odróżnieniu od Bańskiej Szczawnicy,

gdzie w różnych miejscach osady zachowało się kilka obiektów związanych z działalnością ośrodka górniczego, ich wszystkie funkcje były skoncentrowane na terenie wielickiego założenia zamkowego. Od co najmniej XVI w. robotników do pracy wzywał sygnał wy-

mieszkań, kuchni i stajni. Brak podobnych centrów w takich ośrodkach górniczych Światowego Dziedzictwa, jak Kutna Hora czy Hallstatt. Z rejonu Salzkammergut i okolic Salzburga można przywołać dwa zabytki podobnego rodzaju spoza Listy Światowego

Dziedzictwa, które jednakże nie dorównują wielickiemu Zamkowi Żupnemu pod względem czasu powstania lub wielkości zachowanego założenia. Znacznie późniejszym przykładem założenia o podobnym charakterze jest duży kompleks zwany „Pflög”, który w połowie XVII w. wybudowano w celu koordynowania wszelkich prac saliny w Hallein. W jego obrębie mieścił się m.in. dwupiętrowy, obszerny gmach siedziby zarządu przedsiębiorstwa solnego, zajmowany obecnie przez Keltenmuseum. Zachowały się w nim reprezentacyjne pomieszczenia z doby baroku (tzw. Fürstenzimmern)⁶⁵. Z ko-

lei mniejszą skalę od wielickiego Zamku Żupnego ma budynek Kammerhof (zwany też Salzkammerhof) w Bad Aussee. Wzmiankowany już w 1395 r., był siedzibą administracji lokalnej saliny aż do 1926 r.⁶⁶ Chociaż zachowała się w nim interesująca niewielka Sala Cesarska, świadek wizyty cesarza Maksymiliana w 1511 r., to dawna siedziba zarządu ma obecnie charakter miejskiego pałacu, niestety znacznie uszczuplonego przez rozbiórkę w 1971 r. murów założenia, północnej klatki schodowej oraz bocznych budynków⁶⁷.

Wielicki, wieloczęściowy zespół zamkowy jest obecnie efektem długiego procesu rozwoju, narastania i zmian na przestrzeni kilkuset lat od XIII w., czym różni się od Królewskiej Saliny w Arc-et-Senans (na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO od 1982 r.), powstałej w jednorazowej akcji budowlanej lat 70.

Wielicki zamek miał charakter wydzielonego murami obronnymi „miasta w mieście”, kompleksu obiektów obejmujących liczne pomieszczenia zarządcy i urzędników oraz całego zaplecza gospodarczego – magazynów produktów, materiałów i narzędzi,



- 11.** Zamek Żupny od strony zachodniej. Fot. A. Grzybowski
11. Saltworks Castle seen from west. Photo: A. Grzybowski
12. Sala gotycka w budynku środkowym. Fot. A. Grzybowski
12. Gothic room in the central building. Photo: A. Grzybowski



12

XVIII w. Jej zachowana architektura obejmująca pierwotnie liczne funkcje produkcyjne, mieszkalne i administracyjno-fiskalne, chociaż jest prawdziwie wizjonerskim, wybitnym dziełem epoki oświecenia, ilustruje tylko ten jeden okres w dziejach. Chcąc zaobserwować dłuższy proces rozwoju, należy zwrócić uwagę na historycznie powiązany z saliną w Arc-et-Senans ośrodek w Salins-les-Bains, którego początki sięgają wcześniejszych epok. Zabudowa naziemna tamtejszej saliny, produkującej odmiennymi metodami niż wielicka, miała podobny do Zamku Żupnego charakter „miasta w mieście”. Zachowane w Salins-les-Bains pozostałości murów obronnych z trzema dużymi basztami mają jednak młodszą, najwcześniej XV-wieczną metrykę budowy w stosunku do XIII- i XIV-wiecznych obiektów polskich. Wśród zachowanych budowli francuskiej saliny, najbliższym do wielickiego zamku, pod względem historycznych funkcji i ukształtowania, obiektem administracyjnym, jednocześnie mieszczącym urządzenia wydobywania solanki, jest tzw. Maison de l'Abbaye⁶⁸. W odróżnieniu od niego wielicki Zamek Żupny już w XIV w. był dostosowany do wizyt

króla i dworu, m.in. mając dużą salę reprezentacyjną i okazałą architekturę gotycką. Dyspozycja powstałych wówczas dwóch zamkowych kondygnacji z gotyckimi sklepieniami wspartymi na centralnych filarach nawiązuje formalnie do rozwiązań z królewskiego zamku na Wawelu w Krakowie, tzw. Wieży Łokietka z XIV w. (częściowo zmienionej w czasie renesansowej przebudowy wawelskiego zamku)⁶⁹.

Niewątpliwie Zamek Żupny od średniowiecza służył władzy feudalnej i ją symbolizował. Jednocześnie można zauważyć, że w części reprezentacyjnej najstarszego Domu Pośród Żupy wielicka siedziba żupy wykazuje podobieństwa ukształtowania do miejskich ratuszy⁷⁰. Z siedzibami władz miejskich łączy ją funkcjonowanie od XIV do XVII w. obszernej i reprezentacyjnej, gotyckiej Izby Grodzkiej, która umożliwiała większe zgromadzenia, oraz z przepychem urządzonej powyżej Sali Królewskiej z poł. XVI w., w której odbywały się posiedzenia sądowe przeniesione później na piętro północnego zamku. Zwraca uwagę gloryfikujące władzę monarszą wyposażenie Sali Królewskiej. Wszystkie jej okna miały po cztery kosztowne

kwatery szklane z herbami królewskimi, a ponadto była to „Szalia na ktorej Series Regum Polonorum wymalowana”⁷¹. Z rachunków wiadomo że w 1556 r. malarz Paweł otrzymał 64 zł a *pictura imaginum Regum et Principum Regni Poloniae*⁷². Pozwala to wysnuć wniosek, że namalowany poczet królów i książąt polskich mógł mieć formę malowidła ściennego, która znana jest z renesansowych i manierystycznych realizacji z nieodległego od Wieliczki Krakowa. W 1536 r. dziedziniec zamku wawelskiego został ozdobiony malowanym fryzem podstropowym, na którym przedstawiono medaliony z popiersiami cesarzy i cesarzowych⁷³. Przedstawienia królów polskich w formie



13

sgraffit, pochodzących z końca XVI w., dekorowały krążanki domu przy ul. Kanoniczej 18⁷⁴. Duży cykl 25 popiersi królów polskich, obejmujący zapewne również władców legendarnych, przypisywany malarzowi cechowemu Kasprowi Kurczowi⁷⁵, od 1593 r. znajdował się na fryzie najważniejszego pomieszczenia ratusza krakowskiego – w Izbie Rady, zwanej Pańską. Mieszcząca się na drugiej kondygnacji ratusza Izba Pańska pełniła także funkcję sali sądowej⁷⁶. Warto o tym pamiętać w kontekście wielickiej Sali Królewskiej, blisko czterdzieści lat starszej od manierystycznego wystroju Izby Pańskiej. Niestety zniszczona przez



14

pożar i pozostająca już w 1620 r. w stanie opuszczenia⁷⁷ paradna Sala Królewska w Wieliczce najpewniej nie została odbudowana, późniejsze opisy bowiem jej nie wymieniają. Wobec braku źródeł ikonograficznych i jednoznacznych opisów można tylko domniemywać o jej wyglądzie. Niemniej za rozumieniem cytowanego powyżej sformułowania „Szalia na ktorej Series Regum Polonorum wymalowana” jako określenia odnoszącego się do renesansowego malarstwa ściennego przemawia również fakt, że drugi zespół wizerunków, tym razem portretów najwyższych żupnych urzędników, jest wyraźnie określony „tablic na płótnie z ramami 24, na których starzy żupnicy namalowani”. Zanotowano go w inwentarzu z 1594 r. w dużej sali, która

13. Portal gotycki w budynku środkowym (XV w.).
Fot. A. Grzybowski

13. Gothic portal in the central building (15th century).
Photo: A. Grzybowski

14. Detal renesansowy z herbem żupnika Bonera (XVI w.).
Fot. L. Kostuś

14. A Renaissance detail with the blazon of the mine administrator Boner (16th century) Photo: L. Kostuś

15. Renesansowa dekoracja okna w budynku północnym (XVI w.). Fot. A. Grzybowski, L. Kostuś

15. Renaissance decoration of a window in north building (16th century). Photo: A. Grzybowski, L. Kostuś

16. Rezerwat szybu górniczego z połowy XIII w.
Fot. A. Grzybowski

16. Reserve of mining shaft from the half of 13th century
Photo: A. Grzybowski



15

łączyła oba główne budynki zamkowe na wysokości piętra i miała charakter sieni reprezentacyjnej⁷⁸.

W ukształtowaniu zewnętrznej bryły kompleksu zamku wielickiego była istotna niewielka wieża. W przeszłości wieże stanowiły jednoznaczny symbol architektoniczny, znak prestiżu i reprezentacji, jednocześnie pełniąc funkcje użytkowe, np. strażnicze. Z siedzibami magistratów łączy wielicki zamek funkcjonowanie wieży zegarowej, aż do poł. XIX w. Już w 1518 r. wśród stałych pracowników żupy, uprawnionych do utrzymania w kuchni żupnej, wymieniony jest zegarmistrz (*magister horologii, rector horologii*)⁷⁹, co wskazuje pośrednio na bardzo wczesne zainstalowanie zegara, wcześniejsze niż na ratuszu Krakowa (1524 r.)⁸⁰. Wcześniej w ówczesnej stolicy Polski zegar publiczny był tylko na wieży kościoła Mariackiego (powstał przed 1390 r., a z 1395 r. jest zarejestrowana wypłata dla zegarmistrza)⁸¹.

Ewenementem bez porównania jest wielicka kuchnia żupna, działająca w kompleksie Zamku Żupnego

(zachowane relikty z XV w.). Z ustanowienia króla Kazimierza Wielkiego w ordynacji górniczej z 1368 r. kuchnia wydawała codziennie do 1565 r. bezpłatne posiłki, stanowiąc pierwszy zakład zbiorowego żywienia dla pracowników przedsiębiorstwa w epoce przedindustrialnej⁸².

W świetle powyższych uwag można uznać, że zachowane obiekty Zamku Żupnego stanowią unikatowy



16

zespół o walorach historycznych ważnych dla dziedzictwa światowego, będąc interesującym przykładem budownictwa średniowiecznego, nowożytnego i z czasów nowszych, związanego z rozwojem górnictwa solnego w Europie. □

* Artykuł powstał na podstawie opracowania zamku przygotowanego na potrzeby wniosku w sprawie poszerzenia wpisu Kopalni Soli w Wieliczce na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO o bocheńską Kopalnię Soli i Zamek Żupny w Wieliczce. Wniosek pod nazwą *Królewskie kopalnie soli Wieliczka i Bochnia* o rozszerzenie miejsca światowego dziedzictwa został złożony w 2011 r.

Klementyna Ochniak-Dudek, historyk sztuki, kustosz w Dziale Sztuki i Etnografii Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce. Absolwentka Uniwersytetu Jagiellońskiego i studiów podyplomowych Akademia Dziedzictwa. Autorka wystaw i publikacji, dotyczących zwłaszcza dziedzictwa Wieliczki i Bochni, m.in. architektury salinarniej. W 2010 r. członek grupy roboczej opracowującej wniosek o rozszerzenie wpisu Kopalni Soli w Wieliczce na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Przypisy

- 1 J. Piotrowicz, *Żupy Krakowskie i ich znaczenie w średniowiecznej Polsce*, wstęp (w:) *Brevis et accurata regiminis ac status zupparum Vieliensium et Bochnensium sub annum Christi 1518 descriptio*, „Biblioteka Tradycji Literackich” nr 1, Kraków 2000, s. VII, VIII, XXIV.
- 2 *Akt komisarski przy odbieraniu żup krakowskich... 11 IV 1592 r.*, rkps, Biblioteka Czartoryskich, sygn. 1020/IV, s. 9, 13.
- 3 Wykorzystane w niniejszej pracy rękopisy z lat 1581-1763 są własnością licznych bibliotek i archiwów, natomiast ich zmikrofilmowane kopie zostały zgromadzone w Dziale Historycznym Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.
- 4 Wybrana literatura: A. Jodłowski, *Wczesnośredniowieczny szyb górniczy w Wieliczce*, „Prace archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1968”, Wieliczka 1968, s.37-48; tenże, *Badania wczesnośredniowiecznego szybu górniczego w Wieliczce na stanowisku II*, „Prace archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1969”, Wieliczka 1969, s. 28- 32; tenże, *Dalsze badania archeologiczne w Wieliczce na terenie zamku żupnego*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 21, 1969, s. 262-269; tenże, *Kontynuacja badań archeologicznych w Wieliczce na zamku żupnym*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1970”, Wieliczka 1970, s. 42-46; tenże, *Badania archeologiczne w Wieliczce na zamku żupnym*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1971”, Wieliczka 1971, s.42-48.
- 5 Wybrana literatura: W. Niewalda, *Sprawozdania z badań architektonicznych na terenie Zamku Żupnego w Wieliczce*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1971”, Wieliczka 1971, s. 49-56; tenże, *Badania architektoniczne Domu Żupnego w Wieliczce*, ul. Zamkowa, Kraków 1970, t. 1-2, mpis, Archiwum Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (dalej: Arch. MŻKW), sygn. 213A/5, 213A/6; tenże: *Badania architektoniczne „Domu Pośród Żupy” w Wieliczce*, Kraków 1971, t.1-2, mpis, Arch MŻKW, sygn.213/8; tenże, *Wieliczka Zamek Żupny. Budynek dawnej Kuchni. Badania architektoniczne*, Kraków 1995, mpis, Arch. MŻKW, sygn. 213 A/30; W. Niewalda, M. Bogusz, H. Rojkowska, *Wieliczka Zamek Żupny. Baszta północno-zachodnia w obronnym murze miejskim. Badania architektoniczne*, Kraków 1996, mpis, Arch. MŻKW, sygn. 213 A/15.
- 6 K. Dżułyńska, *Budynek środkowy dawnych zabudowań żupnych w Wieliczce zwany „zamkiem”*, Kraków 1963, mpis, Arch. MŻKW, sygn. 213 A/1; E. Nogiec-Czepielowa, *Wieliczka. Zespół zabudowań zamku żupnego. Aktualizacja dokumentacji historycznej w zakresie analizy stylistyczno-formalnej kamieniarki*, Kraków 1972, mpis, Arch MŻKW, sygn. 213 A/12; B. Krasnowolski, *Wieliczka. Zespół Zamku Żupnego. Podsumowanie i aktualizacja wyników dotychczasowych badań oraz wnioski konserwatorskie*, Kraków 1982-83, t. 1, 2, mpis, Zbiory Specjalne MŻKW sygn.1005/1-2
- 7 K. Kubik, *Dzieje rozbudowy Zamku Żupnego w Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej: „SMDŻS”), t. 6, Wieliczka 1977, s. 73-95; S. Świszczowski, *Średniowieczne założenia Zamku Żupnego w Wieliczce i ich późniejszy rozwój*, „SMDŻS”, t.2, 1968, s. 152-170.
- 8 A. Jodłowski, *Zamek Żupny w Wieliczce, jego odbudowa i funkcje muzealne*, (w:) „I Konferencja Muzeów Górniczych i Skansenów Podziemnych w Polsce”, Wieliczka 2010, s. 31-37.
- 9 K. Ochniak-Dudek, *Uwagi o konserwacji Zamku Żupnego w Wieliczce*, (w:) „I Konferencja Muzeów Górniczych...”, jw., s. 39-48.
- 10 E. Giżycka, I. Pawłowska, *Tajemnice Zamku Żupnego w Wieliczce*, Wieliczka 2005, wznowienie 2009.
- 11 A. Jodłowski, *Wczesnośredniowieczny szyb górniczy w Wieliczce*, jw., s. 46-47; tenże, *Badania wczesnośredniowiecznego szybu górniczego w Wieliczce na stanowisku II*, jw., s. 31-32.
- 12 A. Jodłowski, *Dalsze badania archeologiczne w Wieliczce na terenie zamku żupnego*, jw., s. 263, 264; W. Niewalda, *Sprawozdanie z badań architektonicznych...*, jw., s. 50, rys. 15.
- 13 Tamże, s. 50, rys. 15.
- 14 Tamże, s. 53, rys. 15; *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów dołowych i górnych w zuppach wielickiej i bocheńskiej w 1581*, rkps, Biblioteka Czartoryskich, sygn. 2450, s. 16, 17.
- 15 W. Niewalda, *Sprawozdanie z badań architektonicznych...*, jw., s. 53, rys. 15.
- 16 B. Krasnowolski, *Wieliczka. Zespół Zamku Żupnego...*, jw., s. 82, 83.
- 17 W. Niewalda, *Sprawozdanie z badań architektonicznych...*, jw., s. 54, rys. 15.
- 18 *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów... w 1581*, jw., s. 9.
- 19 Tamże, s. 25.
- 20 Tamże, s. 14, 23.
- 21 *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1724-1725*, rkps, Biblioteka Uniwersytetu we Lwowie, sygn. 432/III, k. 12.
- 22 R. Rybarski, *Wielickie żupy solne w latach 1497-1594*, Warszawa 1932, s. 100, 102; K. Kubik, *Dzieje rozbudowy...*, jw., s. 78-79.
- 23 W. Niewalda, *Wieliczka Zamek Żupny. Budynek dawnej Kuchni...*, jw.
- 24 K. Kubik, *Dzieje rozbudowy...*, jw., s. 79.
- 25 W. Niewalda: *Badania architektoniczne Domu Pośród Żupy...*, jw., s. 29.
- 26 *Brevis et accurata ... 1518 descriptio*, jw., s. 90.
- 27 *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów... w 1581*, jw., s. 21; R. Rybarski, *Wielickie żupy...*, jw., s. 122; K. Kubik, *Dzieje rozbudowy ...*, jw., s. 80.
- 28 K. Ochniak-Dudek, *Uwagi o konserwacji Zamku...*, jw., s. 45, 46.
- 29 R. Rybarski, *Wielickie żupy...*, jw., s. 122, 123.
- 30 Tamże.
- 31 *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów... w 1581*, jw., s. 19.
- 32 *Komisja generalna króla JMci na rewidowanie żup wielickich 1620*, rkps, Biblioteka Ossolineum, sygn. 203/II, k. 25v.
- 33 *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów... w 1581*, jw., s. 19; R. Rybarski, *Wielickie żupy...*, jw., s. 123.
- 34 K. Kubik, *Dzieje rozbudowy ...*, jw., s. 80-82.
- 35 *Akt komisarski przy odbieraniu żup krakowskich... 11 IV 1592 r.*, s. 21.
- 36 Zaznaczone jedynie na mapie Wieliczki z 1638 r. (Zb. kart. MŻKW VII/430), brak natomiast danych pisanych.
- 37 *Komisja generalna króla... 1620*, jw., k. 20, 25v.
- 38 Tamże, k. 24.
- 39 *Rewizja żup wielickich i bocheńskich 1685*, rkps, Biblioteka Czartoryskich, sygn.1022/IV, k. 45
- 40 *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1674-1676*, rkps, Biblioteka Ossolineum, sygn. 211/II, s. 58, 59; *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1724-1725*, jw., k. 12.
- 41 *Rewizja żup wielickich i bocheńskich 1685*, jw., k. 41.
- 42 *Komisja w żupach wielickich i bocheńskich 1674-1676*, jw., s. 53, 54.

- 43 *Komisja w żupach krakowskich, komorach mazowieckich i składach wielkopolskich... 1762-1763*, rkps, Biblioteka Kórnicka, sygn. 461, s. 19.
- 44 Tamże, s. 36, 37.
- 45 Plan Wieliczki, J.E. Nilson, 1766 r., Zb. kart. MŻKW VII/474.
- 46 Początkowo był nim Antoni Woyczyński, a od 1785 r. zegarmistrz Ignacy Berg z Krakowa, w 1801 r. zatrudniony na stałe jako konserwator zegara na wieży zamkowej. L. Cehak, *Inwentarz archiwum salinarnego*, t. 1, rkps, Arch. MŻKW, sygn. 205, s. 205, 215; Ł. Walczy, *Przemiany organizacyjne oraz kadra urzędnicza w Żupach Krakowskich w początkowym okresie administracji austriackiej (1772-1809)*, „SMDŻS”, t. 19, 1996, s. 123.
- 47 Zespół rysunków dokumentacyjnych z połowy XIX w. pozostawił A.M. Seykotta, *Materiały do dziejów Wieliczki*, rkps, Biblioteka Czartoryskich, sygn. 2965 IV, t. 2, 7 (m.in. *Das K.K. Salinen Schloss als Amts Gebaude...*)
- 48 Zb. Kart. MŻKW VII/2226
- 49 K. Dżułyńska, *Budynek środkowy dawnych zabudowań...*, jw., s. 18.
- 50 Zb. Kart. MŻKW VII/2227; *Plan przebudowy stajni zamkowych na kancelarye dla c. k. inżynierii budów i maszyn w Wieliczce*, Zb. Kart. MŻKW VII/2581, 1900 r.
- 51 B. Krasnowolski, *Wieliczka. Zespół Zamku Żupnego...*, jw., s. 112, 114. Zmiana zwieńczenia wieży na dach namiotowy projektowana była już w 1920 r. przez Z. Hendla i K. Szpondrowskiego, a ostatecznie zrealizowano projekt Henryka Jasieńskiego. Por. *Budynek Żup Solnych w Wieliczce. Baszta zamkowa Kazimierza Wielkiego*, Zb. Kart. MŻKW VII/2134; *Projekt odnowienia baszty zamku piastowskiego*, Zb. Kart. MŻKW VII/2399/1-2.
- 52 Decyzja o wpisie dobra kultury do rejestru zabytków z 15.03.1988 r. (nr rejestru A-579) wymienia w zespole Zamku Żupnego m.in. Dom Pośród Żupy, Dom Żupny, budynek południowy (dawna wozownia), relikt muru obwodowego pierwotnego założenia zamkowego z końca XIII w., relikt szybu i kuchni zamkowej, pozostałości miejskiego muru obronnego z basztą z XIV w, park zamkowo-żupny.
- 53 Współrzędne geograficzne: E 20°03'31"-20°03'36", N 49°59'05"- 49°59'30".
- 54 Ck. Konserwator dr Józef Trzaskowski (?) w Krakowie 1 sierpnia 1913 r. odręczną notatką na planie wyraził zgodę na niewielkie zmiany w oknach i posadzkach zamku, proponowane przez salinarnego budowniczego i zalecił zachowanie oryginalnych podziałów okien. Zb. Kart. MŻKW VII/2576.
- 55 Szerzej na ten temat: K. Ochniak-Dudek, *Uwagi o konserwacji Zamku...*, jw., s. 39-48.
- 56 K. Trusz: *Zamek w Wieliczce. Badania architektoniczne Domu Żupnego. Wnioski Konserwatorskie*, Kraków 1984, mpis, Arch. MŻKW, sygn. 213/25, s. 1.
- 57 Akt komisarski przy odbieraniu żup krakowskich... 11 IV 1592, jw., s. 15
- 58 W. Niewalda, *Badania architektoniczne „Domu Pośród Żupy”...*, jw., il. 37; tenże, *Sprawozdanie z badań architektonicznych...*, s. 55; E. Nogięć-Czepielowa: *Wieliczka. Zespół zabudowań zamku żupnego...*, jw., s. 15-17.
- 59 A. M. Tekielak, J. Szczurek: *Dokumentacja prac konserwatorskich dotyczących kamiennego detalu architektonicznego w Zamku Żupnym w Wieliczce oraz odkrytego w trakcie prac renesansowego malowidła o tematyce ornamentyki roślinnej w gładzie renesansowego okna*, 1992, mpis, Arch. MŻKW, sygn. 213/51.
- 60 K. Ochniak-Dudek, *Uwagi o konserwacji Zamku...*, jw., s. 44-46.
- 61 Obiekty tego rodzaju, które istniały w średniowieczu, najczęściej się nie zachowały. Znamienny jest przykład *Château-Salins*, miejscowości położonej w Lotaryngii pomiędzy Nancy a Metz. Jedynie nazwa zaświadcza obecnie istnienie tam zamku wzniesionego dla ochrony ośrodka solowego w XIV w., którego pozostałości przetrwały tylko do pocz. XIX w.
- 62 J. Piotrowicz, *Rozwój Żup Krakowskich w średniowieczu*, (w:) *Dzieje żup krakowskich*, Wieliczka 1988, s. 147.
- 63 Był głównym ośrodkiem państwowych władz górniczych w zachodniej części Galicji i pierwszą instancją sądową w sprawach spornych związanych z górnictwem, orzekał w sprawach dyscyplinarnych personelu górniczego. H. Zajacowa, *Sąd Górniczy w Wieliczce (1786-1855)*, „Archeion”, Warszawa 1968, s. 176, 177.
- 64 Informacje na temat historii górniczych obiektów i sądu w Bańskiej Szczawnicy autorka zawdzięcza dr. Jozefowi Labudzie, dyrektorowi Słowackiego Muzeum Górniczego. Por. <http://www.muzeumbsk>.
- 65 K. W. Zeller, *Die Fürstenzimmer*, tenże, *Die neue Pflæg* (w:) *Salz, Salzburger Landesausstellung*, Salzburg 1994, s. 175 i in.
- 66 <http://www.kammerhofmuseum.com>.
- 67 <http://www.aussee.at/system/web/sonderseite.aspx?menu-onr=219798423&detailonr=219798423>
- 68 <http://www.annuaire-mairie.fr/monument-historique-salins-les-bains.html>. Wykorzystano ponadto materiały wniosku o poszerzenie wpisu saliny w Arc-et-Senans na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO z 1982 r. o zespół Salins-les-Bains, uzyskane dzięki uprzejmości dr Katarzyny Piotrowskiej, *De la Grande Saline de Salins-les-Bains à la Saline Royale d'Arc-et-Senans*, 2008, s. 31-33.
- 69 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. IV *Miasto Kraków*, cz. 1 *Wawel*, Warszawa 1965, s. 40-42; K. Dżułyńska, *Budynek środkowy dawnych zabudowań żupnych...*, jw., s. 28, 29. Informację o podobieństwie rozwiązania wielickiego zamku do Wieży Łokietka autorka zawdzięcza panu Markowi Skubiszowi, autorowi pracy magisterskiej *Jednofilarowe kościoły z XIV wieku w Małopolsce. Kurzelów, Chybyce, Stróżyska, Skotniki* obronionej pod kierunkiem prof. Jerzego Gadomskiego w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1996 r.
- 70 E. Nogięć-Czepielowa, *Wieliczka. Zespół zabudowań zamku żupnego...*, jw., s. 20-22.
- 71 *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów...* w 1581, jw., s. 19.
- 72 R. Rybarski, *Wielickie żupy...*, jw., s. 123.
- 73 *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, jw., s. 57.
- 74 A. Sudacka, *Budynek Małej Wagi na Rynku krakowskim na podstawie źródeł historycznych*, „Rocznik Krakowski” 72, 2006, s. 54, przypis 49.
- 75 A. Fischinger, *Kasper Kurcz renesansowy malarz krakowski*, „Studia Renesansowe” 2, 1957, s. 220-224.
- 76 W. Komorowski, A. Sudacka, *Rynek Główny w Krakowie*, Wrocław 2008, s. 231.
- 77 *Komisja generalna króla...* 1620, jw., , k. 25v.
- 78 R. Rybarski, *Wielickie żupy...*, jw., s. 123.
- 79 *Brevis et accurata ...1518 descriptio*, jw., s. 90. Późniejsze naprawy zegara są odnotowane przez wydatki żupne. R. Rybarski, *Wielickie żupy...*, jw., s. 122, 126.
- 80 W. Komorowski, *Ratusze krakowskie*, „Krakowska Teka Konserwatorska”, t. 6: *Siedziby władz miasta Krakowa*, Kraków 2007, s. 35.
- 81 J. Dreścik, *Zegar wielki na wieży wyższej kościoła Mariackiego, jego dzieje i znaczenie*, „Rocznik Krakowski”, 65-66, 1999-2000, s. 40.
- 82 K. Kubik, *Dzieje rozbudowy...*, jw., s.78-79.

Summary

Saltworks Castle in Wieliczka. Administration Centre of Salt Enterprise since 13th century

The Wieliczka Saltworks Castle had been developing since 13th century in direct vicinity of a shaft excavated in search for salt. It is an example of medieval defensive architecture directly connected with the history of the state mining enterprise constituted by Cracow Saltworks in pre-partition Poland. Salt mines, with the salt works and mines in Wieliczka and Bochnia under one management, were the biggest Polish enterprise and one of the biggest in Europe.

The Castle remained the office of the management until 1945, when its central part was destroyed by bombs. After renovation, the Castle houses the Cracow Saltworks Museum Wieliczka, which conducts studies on salt heritage on the basis of historical book collection, salt works archives, and a valuable salt works cartographic resource.

The castle complex comprises three main buildings: the central one, the so-called House Among Salt Mine (13th-17th,

20th century), housing a magnificent Gothic room with reconstructed vault leaned on the middle pillar; north one, Salt Mine House (erected in 14th-15th century, using the rampart from the end of 13th century, rebuilt in 16th-20th century), and south one (1834-36, 20th century). The layout includes also a reserve of mining shaft from the mid-13th century, secured ruins of salt mine kitchen, fragments of ramparts with a tower.

Remained facilities of the Saltworks Castle constitute a unique unit, whose historical values are important as global heritage, since they are an interesting example of medieval architecture, changed in the Renaissance, baroque, and more recent times. Atypical character of the castle whose functions were mainly economic and administrative, and also representative, and to a lesser extent residential, makes it an extraordinary piece of architecture. There are no such layouts in Poland, and the long, a few-hundred-year period of direct relationship with an industrial enterprise distinguishes the Wieliczka facility also when compared to the parse, similar and remained European centres. The article conducts a comparative analysis of in particular buildings in Slovakia, Austria, and France.